Шнеер А. Плен. – Иерусалим, 2003. – Т. 1. – 380 с.; Т. 2. – 391 с.

Автор виданого в Ізраїлі двотомного дослідження "Полон" доктор Арон Шнеєр народився 1951 р. в Латвії, за фахом історик, від 1990-х рр. мешкає в Ізраїлі, а з 1993 р. працює в Національному інституті пам'яті жертв нацизму й героїв опору Яд Вашем. Місце роботи автора апріорі детермінувало його інтерес до полонених євреїв, документи щодо яких (серед інших) накопичуються й зберігаються в Яд Вашем. Ось чому дослідник мав можливість спиратися на свідчення, спогади, листи колишніх військовополонених, їхніх родичів, що їх А.Шнеєрові вдалося здобути насамперед в Ізраїлі. Одначе він не обмежився лише цим колом джерел, використовуючи також документи з архівів Латвії, Росії, України.

Серед радянських військовополонених євреї за національністю становили 80 тис., а всього за роки II світової війни на радянсько-німецькому фронті в німецькому полоні опинилося понад 5 млн. солдатів і офіцерів. До цих цифр варто додати ще одну: усього до лав радянської армії за той самий період було мобілізовано 32 млн. осіб. Достатньо просто порівняти ці цифри, щоби зрозуміти, наскільки важливим і серйозним є дослідження проблеми полону. Проте в колишньому СРСР історики були позбавлені можливості вивчати вказану проблему. Лише в часи перебудови з'явилися перші розвідки з цієї проблематики.

А.Шнеєр цілком слушно зауважує, що замовчування не було випадковим, оскільки, якби існувала можливість досліджувати колізії полону, то довелося б пояснювати кілька принципових аспектів. Насамперед, чому така кількість вояків опинилася в полоні? Чому становище радянських полонених радикально

відрізнялося від становища військовополонених із країн Заходу? Чому сотні тисяч радянських військовополонених співпрацювали з ворогом? Нарешті, чому на звільнених із полону радянських військовослужбовців, навіть тих, хто поводився гідно й не зрадив присязі, замість нормального ставлення, нагород і компенсацій за фізичну й моральну шкоду (як це було в багатьох західних країнах), чекали табори й тавро зрадника на багато років?

Власне, автор висловлює свій погляд на всі ці питання. Та перед тим як це зробити, він торкається загальних речей, феномена полону в історії війн загалом. Ураховуючи досвід І світової війни, 47 держав у липні 1929 р. прийняли Женевську конвенцію про режим утримання військовополонених. Стаття 2-а вимагала: "З військовополоненими належить поводитися гуманно, особливо захищаючи їх від насильств і образ... Застосування до них репресій забороняється".

Торкнувшись історії створення табірної системи в нацистській Німеччині, показавши її механізм, А.Шнеєр присвячує першу книгу свого двотомника долям військовополонених західних країн антигітлерівської коаліції. І робить він це не випадково, а задля того, щоби "зрозуміти глибину трагедії радянських військовополонених, які були кинуті напризволяще своєю державою" (т. 1, с. 7).

Зайве пояснювати, що становище полонених – з якої б країни вони не походили – не було комфортним. Водночас, прискіпливо аналізуючи це становище, докладно зупиняючись на таких конкретних речах, як харчування, житлові умови, використання праці, утечі, покарання, убивства військовополонених, А.Шнеєр обґрунтовує вражаючий (але від того не менш правдивий) висновок: "Західний військовополонений, який виконував усі розпорядження табірного начальства, дотримувався розпорядку, який задовільно працював там, куди його скеровували, не брав участі в будь-якому протесті проти влади, у руках якої він опинився, міг розраховувати на відносно спокійне життя в полоні" (т. 1, с. 67).

Вражають слова про те, що полонений міг розраховувати "на відносно спокійне життя в полоні". Однак це – правда, як правда й те, що після перебування в полоні західні військовополонені в себе на батьківщині визнавалися ветеранами війни, користувалися шаною й повагою, а в США одержували грошову компенсацію за недостатнє харчування, негуманне ставлення до себе й використання неоплаченої фізичної праці під час полону (навіть спеціально запроваджену медаль отримали!).

Ба більше – А.Шнеєр показує, що навіть євреї – солдати інших європейських армій (за винятком солдатів-євреїв польської армії) – також не піддавались особливій дискримінації. Майже всі військовополонені-євреї, солдати західних країн, включно з євреями з Палестини (окрім Польщі), за винятком кількох десятків осіб, дочекалися визволення. Основна причина цього – тверда політика США й Британії, які неодноразово нагадували про можливість запровадження відповідних заходів щодо німецьких полонених. Нацисти, просто кажучи, боялися помсти, що могла впасти на голови їхніх земляків у полоні з боку країн антигітлерівської коаліції. Одначе вони зовсім не боялися такої помсти з боку СРСР, бо твердо знали: помсти не буде.

Звідки така впевненість? Відповіддю на це запитання є друга книга 1 тому. На її початку А.Шнеєр з'ясовує, чому понад 5 млн. радянських вояків опинилися в німецькому полоні. Він виокремлює військово-організаційні та соціально-політичні причини, а також суб'єктивно-психологічні фактори. Акумульований у книзі матеріал дозволяє зробити висновок про те, що полоненню на полі бою, здачі в полон або переходу на бік німців сприяли: факт оточення; реальна відсутність допомоги; безпорадність і розгубленість командного складу; великі бойові втрати;

різке збільшення числа поранених, неможливість їхньої евакуації; погіршення медобслуговування аж до повної його відсутності; вплив німецької пропаганди, здача в полон із ідейних міркувань; фізичне й духовне виснаження внаслідок безперервних боїв; брак або повна відсутність боєприпасів; кепське харчування та, як наслідок, голод.

Проте, якими б не були конкретні причини, з яких радянські вояки потрапляли в полон, вони перетворювалися на військовополонених. Це логіка війни. Однак у сталінського керівництва була своя логіка, що визначала ставлення до полонених. "Злочин, зрада, боягузтво" – ось звинувачення, що їм висували в СРСР.

16 серпня 1941 р. Сталін підписав наказ Ставки верховного головнокомандування № 270, що вимагав: якщо підрозділ червоноармійців потрапить у полон, то його належало знищувати "всіма засобами, як наземними, так і повітряними, а родини червоноармійців, які здалися, позбавляти державної допомоги". Командири й політпрацівники, які здавалися в полон, оголошувалися "злісними дезертирами", а їхні сім'ї підлягали арешту й висилці. Такою була реакція режиму на масову здачу чи захоплення в полон у 1941 р. Нагадаю, що саме цього року в полоні опинилося 3 млн. 355 тис. радянських військовослужбовців. Отже, Сталін прагнув залякати решту вояків і населення, демонстрував, що полонені для нього – люди не те що другого, а взагалі ніякого ґатунку. І нацисти це швидко збагнули.

Ані Женевську 1929 р., ані Гаазьку конвенцію й декларацію 1907 р. про закони та звичаї сухопутної війни СРСР не визнав. За словами А.Шнеєра, "однією з причин, через які СРСР не підписав Женевську конвенцію в цілому, була незгода з розподілом полонених за національною ознакою. На думку керівників СРСР, це положення суперечило принципам інтернаціоналізму" (т. 1, с. 166).

Тут слід додати, що це була лише одна з причин. До неї сталінські правники додали те, що конвенція не гарантувала права військовополонених як трудящих: низька оплата праці, відсутність вихідних, невизначеність робочого дня тощо. Одним словом, "обґрунтували" відмову від конвенції. "А відмова СРСР від підписання конвенції, – підкреслює А.Шнеєр, – дозволила нацистам використати цей факт і залишити радянських військовополонених без будь-якого захисту й контролю з боку Міжнародного Червоного Хреста та інших організацій, що допомагали полоненим західних країн" (т. 1, с. 166).

У виданні наводяться вражаючі факти того, як нещадно нацисти ставилися саме до радянських полонених. Почати з того, що німці не поспішали навіть із будівництвом таборів. Так було в Польщі й Німеччині, а на території СРСР – ще гірше: полонених утримували просто неба, над ними знущалися, їх розстрілювали (часто невмотивовано), їх морили голодом, позбавляли людських умов і медичного обслуговування.

Характерно, що у вересні 1941 р. керівник абверу адмірал Канаріс звернувся до начальника штабу верховного головнокомандування Кейтеля й начальника загального управління збройними силами з низкою зауважень із приводу прийнятих 8 вересня 1941 р. правил поводження з радянськими військовополоненими. Головне, на що звертав увагу Канаріс: унаслідок жорстокого поводження з полоненими "воля Червоної армії до опору буде надзвичайно посилюватись", а в німецької сторони, навпаки, "відпадає можливість протестувати проти поганого поводження з німецькими військовослужбовцями, які знаходяться в російському полоні". Проте зауваження Канаріса проігнорували, а Кейтель особисто написав резолюцію – на його думку, поданий документ відповідає "уявленням солдата про лицарський спосіб ведення війни. Тут ідеться про знищення цілого світогляду, тому я схвалюю ці заходи й покриваю їх".

Отже, з боку двох тоталітарних режимів до радянських військовополонених було задекларовано й здійснено однаково жорстоку політику. На доказ цього А.Шнеєр у своєму дослідженні наводить переконливі й численні факти.

Німецька статистика зафіксувала: 280 тис. радянських полонених загинули в пересильних таборах і понад 1 млн. 30 тис. – при спробах утекти, померли на заводах і шахтах у Німеччині. А ось цифри для порівняння: у цій самій країні за роки війни перебувало понад 235 тис. англійських і американських військовополонених, із них померло 8 348 осіб.

Звертаючись до Гаазької й Женевської конвенцій, А.Шнеєр зазначає: "Дотримання конвенцій завадило б Німеччині здійснювати політику знищення на Сході. Радянська сторона, у свою чергу, була зацікавлена в недотриманні конвенцій: жорстоке ставлення до червоноармійців із боку супротивника повинно було відвернути масову здачу в полон – реальність перших місяців війни. Таким чином, долю радянських військовополонених було вирішено наперед" (т. 1, с. 6).

У другому томі книжки знаходимо, сказати б, єврейський акцент досліджуваної проблеми. Усього за роки війни в Червоній армії служило понад 500 тис. євреїв. Із них, за різними підрахунками, у полон потрапило 55–85 тис. Виходячи з того, що в радянській армії була значна частина євреїв-політпрацівників, нацисти в директивних документах і, особливо, у пропаганді ототожнювали поняття "комісар" і "єврей". Зрозуміло, ставлення до євреїв було особливе, оскільки нацисти прирівнювали їх до партизанів, саботажників, більшовицьких агітаторів, а відтак вимагалося піддавати їх "екзекуції", себто знищувати. У другому томі дослідження містяться численні описи цього знищення й свідчення очевидців. При цьому автор підкреслює, що головною причиною трагічного становища, в якому опинились євреї-військовополонені, була не лише політика войовничого антисемітизму німців, а й "характерна для всіх таборів явно загострена юдофобія колишніх товаришів по зброї, що стала очевидною" (т. 2, с. 132).

Така поведінка співтабірників мала своє коріння й значною мірою зумовлювалася тим, що євреї відігравали помітну роль у суспільно-політичному житті СРСР, а тому відбувалось ототожнення їх із комуністичним режимом. А.Шнеєр прискіпливо аналізує ці детермінанти, не уникаючи пікантних аспектів (таких, скажімо, як служба євреїв у ЧК–ДПУ–НКВС чи в партійно-державних структурах).

У книзі не наведено кількість євреїв-військовополонених, які дожили до розгрому нацистської Німеччини. Вона невідома. За офіційними даними, серед репатрійованих по війні громадян СРСР було понад 11 тис. євреїв (6 666 цивільних осіб і 4 762 військовополонених).

А.Шнеєр не уникає ще одного непростого питання – про такий спосіб виживання, як колаборація євреїв-полонених із нацистами. Про співпрацю з нацистами єврейської поліції та юденратів ґетто є дослідження ізраїльських учених. Одначе про факти співпраці євреїв-полонених майже нічого невідомо. Зокрема нацисти використовували євреїв як перекладачів, медиків і в книзі наводяться вражаючі факти того, якою страшною ціною ці особи прагнули вижити. Автор торкається питання про специфіку єврейської колаборації: "Над військовополоненими інших національностей не висів меч расового геноциду. У них, окрім вибору між життям і голодною смертю, могли бути й соціально-політичні мотиви, що підштовхували до співпраці з нацистами, чи просто лояльність, що гарантувало життя й прийнятні умови існування... У євреїв, яких піддавали тотальному знищенню, співпраця з ворогом була єдиним шансом, що збільшував вірогідність порятунку. Тому дехто хапався за цю можливість, яка давала надію на життя" (т. 2, с. 199).

Отже, є підстави констатувати, що двотомник ізраїльського дослідника став серйозним кроком у дослідженні проблеми полону. Це не означає, що праця ідеальна й не викликає зауважень. Насамперед їх слід адресувати архітектоніці двотомника. Власне, це міг би бути й не двотомник, якби автор виключив такі розділи другому тому, як "Євреї в Червоній армії 1918–1940 рр. і під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.", а також "Антисемітизм у передвоєнні й воєнні роки". Це цікаві розділи, але вони відволікають увагу від основної проблеми й забирають обсяг.

Не зовсім зрозумілий жанр видання. Побудоване на архівних джерелах і спогадах, воно завершується зібраними в 5–й частині другому тому (а це половина обсягу тому) листами до самого автора, надісланими тими, хто пережив трагедію полону, табірними віршами, газетними публікаціями тощо. Це цінні джерела, але їх публікація у виданні скоріше перетворює його на хрестоматію. Можливо, варто було не переобтяжувати цими текстами книжку, видати їх окремо, а, натомість, торкнутися деяких важливих аспектів проблеми, що залишилися за кадром. Наприклад, у виданні практично не висвітлено питання про долі радянських військовополонених, які були репатрійовані й знову потрапили до таборів – тепер уже сталінських. А це не менш важлива річ, аніж, скажімо, вказівки на антисемітизм українців.

Підкреслюючи цілеспрямоване розпалювання німцями міжнаціональних конфліктів, А.Шнеєр пише про те, що "серед військовополонених у найгіршому становищі після євреїв були росіяни, у найкращому – українці" (т. 1, с. 244); указує на те, що українці домінували серед табірних поліцаїв; що "особлива небезпека для євреїв виходила від українців" (т. 2, с. 120). Усе це не можна розцінити інакше, як данину, на жаль, традиційним спробам зображення українців як "органічних" антисемітів. Сам автор зрештою констатує, що "насправді національність зрадників не мала ніякого значення. У зраді євреїв успіху досягав багато хто" (т. 2, с. 120).

Тим не менше, ще раз варто підкреслити: книжка А.Шнеєра – серйозна, ґрунтовна й етапна розвідка. При цьому вона не ставить крапки в науковому осмисленні проблеми полону, а радше дає імпульс для подальших досліджень.

Ю.І.Шаповал (Київ)